

## Tabla de materii

Cuvânt înainte .....	V
<b>PARTEA I – Dreptul egiptean faraonic</b>	
<b>Capitolul I – Introducere în istoria dreptului egiptean faraonic.....</b>	<b>1</b>
<b>Capitolul II – Codul lui Bocchoris, conform surselor antice.....</b>	<b>42</b>
1. Personalitatea lui Bocchoris .....	42
2. Codul lui Bocchoris .....	51
3. Codul lui Bocchoris în practica juridică a epocii vechi.....	64
4. Codul de la Hermopolis .....	82
<b>Capitolul III – Semnificația istorică a reformelor lui Bocchoris.....</b>	<b>118</b>
<b>PARTEA a II-a</b>	
1. Texte istorice .....	125
2. Texte juridice.....	150
3. Texte referitoare la aservirea pentru datorii la diferite popoare ale lumii antice.....	270
<b>ILUSTRĂȚII.....</b>	<b>369</b>
<b>BIBLIOGRAFIE.....</b>	<b>471</b>



# CAPITOLUL I

## Introducere în istoria dreptului egiptean faraonic



### Conceptul de drept egiptean faraonic

Discuția despre dreptul egiptean faraonic riscă să ridice mai multe obiecții. După unii, ar fi absurd să se vorbească despre „drept” înainte de romani. Această remarcă, valabilă pentru tot Orientul antic, s-ar aplica în special Egiptului.

Într-adevăr, există multe culegeri de legi sumeriene, acadiene, hitite, asiriene, neo-babiloniene etc., dar nimic de acest gen în Egipt. Mai mult, documentele privind practica juridică sunt în număr foarte mic, iar cele care s-au păstrat, puține, sunt doar în context religios. De unde și teza, atât de dragă sociologilor, a „desacralizării” progresive a instituțiilor, care n-ar fi fost complet realizată decât în epoca civilizațiilor clasice.

În sfârșit, egiptenii folosesc în actele lor vocabularul curent, la care se adaugă doar câțiva termeni tehnici, de altfel plurivalenți și, tocmai prin aceasta, imprecisi, putând fi suspectați de o lipsă de claritate a concepțiilor.

În definitiv, problema ar fi aceea de a afla dacă au reușit să scape de acest empirism juridic neclar.

Trebuie să răspundem că dacă Egiptul a cunoscut stadiul numit de etnologi „de clan” sau „de genă”, cu siguranță îl depășise când a intrat în istoria scrisă, pe la începutul mileniului trei înaintea erei noastre. La acel moment, în țară exista regimul familial, chiar individualist, ceea ce implica existența unui stat puternic.

Or, existența statului este de neconceput fără cea a dreptului. Se știe că norma juridică este compusă din două elemente, unul fiind acela de a face sau a nu face ceva, iar al doilea, sancțiunea materială aplicată în cazul nerespectării celui dintâi. Dar, în privința ambelor principii, statul are un rol marcant, deoarece el emite respectiva regulă și asigură, în același timp, respectarea ei, prin sancțiunea al cărei monopol de utilizare îl deține. De aici se înțelege că dreptul și statul constituie două noțiuni cu regim identic, neputând fi gândite una fără cealaltă. Distincția pe care am fi tentați s-o facem între aceste două noțiuni ar fi, în aceste condiții, pur teoretică.

Norma juridică neasociată cu statul ar apărea ca un precept de conduită umană susceptibil să producă efecte juridice, dar putând la fel de bine să nu le producă, așa cum este cazul normelor juridice ideale.

La rândul lui, statul, fără norma juridică, ar fi o autoritate socială virtuală, care nu a emis încă vreun act de autoritate capabil să-i afirme efectiv existența. Statul și dreptul sunt strâns legate de clasa conducătoare a societății, căci ele sunt create pentru a servi ca instrumente și a proteja modul de producție corespunzător interesului acestei clase.

Dreptul este deci expresia voinței clasei conducătoare, ce ia formă de lege, voință al cărei conținut este determinat de condițiile materiale de existență ale acestei clase. În Egipt, statul s-a creat în cursul mileniului IV î.e.n. Pentru a ne convinge, este suficient să ne referim la „analele” faimoasei Pietre de la Palermo, care ne spun că administrația egipteană, chiar din cele mai vechi timpuri, nota, de exemplu, nivelul atins în fiecare an de revărsările Nilului și făcea, din doi în doi ani, nu numai recensământul populației, dar și pe cel al „aurului și ogoarelor”. Ceea ce dovedește că mobilitatea bunurilor, mobile și imobile, trebuie să fi fost considerabilă și că este necesar să admitem existența unei proprietăți private sub o formă sau alta.



### Periodizarea istoriei civilizației faraonice

După cum se știe, istoria Egiptului faraonic se întinde de la începutul mileniului III până, cel puțin, la instaurarea dominației macedonene în anul 332 î.e.n., constituind cea mai îndelungată experiență umană a civilizației.

În timpul acestei lungi epoci, oamenii au vorbit aceeași limbă, au avut aceeași concepție despre viață și despre moarte, au trăit după aceleași legi.

Cunoașterea aprofundată a civilizației egiptene din epoca faraonică este deosebit de utilă pentru înțelegerea istoriei universale. Nu numai că aduce lămuriri asupra istoriei antice a continentului african despre care nu am ști prea multe fără ea, dar ne și permite să studiem și să datăm unele revoluții tehnice sau morale care au influențat viața oamenilor din Antichitate.

De la agricultură, creșterea animalelor, țesut, prelucrarea metalelor, arta construcției, irigații, inventarea cărmei, a foalelor, de la folosirea calului și până la perfecționarea morală prin religie, toate aceste progrese, mici sau mari, care au jalonat evoluția umanității orientale și clasice au lăsat urme profunde în Egipt.

Specialistului în istoria dreptului i se oferă aici o arie incomparabilă de investigații. Istoria civilizației faraonice se împarte în mai multe perioade<sup>1</sup>:

1. perioada arhaică (dinastiile I-II, 3000-2778);
2. perioada Vechiului Imperiu (dinastiile III-VI, 2778-2263);
3. prima perioadă intermediară (dinastiile VII-X, 2263-2160);
4. perioada Imperiului de Mijloc (dinastiile XI-XII, 2160-1785);
5. a doua perioadă intermediară (dinastiile XIII-XVII, 1785-1580);
6. perioada Noului Imperiu (dinastiile XVIII-XX, 1580-1085);
7. perioada târzie (dinastiile XXI-XXXI, 1085-332).

<sup>1</sup> Această periodizare a istoriei civilizației faraonice urmează cadrul cronologic stabilit de E. Drioton și J. Vandier, *L’Égypte* (Collection „Clio”, II), Paris, 1962, p. 627-632.

Timp de aproape trei milenii, monarhia egipteană a fost, rând pe rând, unitară și puternică, apoi fărâmițată între regișori neînsemnați.

În paralel, organizarea socială a trecut prin perioade de viață comercială activă și de individualizare, prin epoci de economie închisă și de asociere familială.

Legată de aceste alternanțe, istoria politică și socială a Egiptului prezintă un fel de tensiune între tendințele comunitare și autoritare, pe de o parte, individualiste și liberale, pe de altă parte.

Egiptul fiind o vale fertilizată de inundațiile periodice ale Nilului<sup>2</sup>, era necesar să se dea cea mai bună utilizare apei fluviului, ceea ce presupunea lucrări de irigații într-o organizare colectivă coerentă. Aceste date geografice fundamentale impuneau deci organizarea colectivă sub o autoritate fermă. Absolutismul faraonului, susținut de doctrine religioase ce îl divinizau pe rege, a găsit în această necesitate geografică (și, în același timp, economică) o justificare în plus.

În fața acestor tendințe autoritare, istoria Egiptului cunoaște o preocupare pentru justiție, uneori pentru libertate și egalitate, făcându-i loc omului. Religia, care a servit absolutismul, a inspirat toate marile doctrine. Acestea se exprimă în cârți mai curând moralizatoare decât juridice.



### Sursele juridice<sup>3</sup>

Vechii egipteni par să fi cunoscut dintotdeauna legile scrise, promulgate de faraon. După Diodor din Sicilia (I, 94-95), ei îi considerau ca fiind cei mai mari legiuitori pe Mnevis, Sasychis, Sesoosis, Bocchoris, Amasis și Darius<sup>4</sup>. Se spune că toate legile erau cuprinse într-o culegere formată din opt volume<sup>5</sup>, dar, din nefericire, acestea nu s-au păstrat.

Pe de altă parte, se știe că, cel puțin începând cu dinastia a XVIII-a, atunci când împărțea dreptatea, vizirul dispunea de 40 de suluri de papirus pe care erau scrise textele legilor<sup>6</sup>.

Pe o stelă de la Karnak, datând de la sfârșitul celei de-a XVIII-a dinastii, gravată la ordinul lui Horemheb, se păstrează dispozițiile codului penal, care constituie cele mai vechi legi egiptene ce ne-au parvenit<sup>7</sup>.

În sfârșit, un papirus demotic, măsurând mai bine de 2 x 0,35 m, descoperit în 1938 la Hermopolis de prof. dr. Sami Gabra și datând, probabil, de la începutul secolului III î.e.n., prezintă un drept anterior, eminentemente faraonic<sup>8</sup>. După părerea mea, acest papirus, a cărui apariție a trebuit să aștepte 37 de ani, este cel mai important text legislativ egiptean.

<sup>2</sup> D. Bonneau, *La crue du Nil, divinité égyptienne*, Paris, 1964.

<sup>3</sup> E. Seidl, *Einführung in die Ägyptische Rechtsgeschichte*, p. 19-31; Idem, *Ägyptische Rechtsgeschichte der Saiten- und Perserzeit*, p. 11-29.

<sup>4</sup> E. Drioton și J. Vandier, *L'Égypte*, p. 593. Activitatea legislativă a lui Darius este redată de „Cronica demotică”, V, c. 8 sq. (sec. II î.e.n.). Cf. W. Spiegelberg, *Die sogenannte demotische Chronik* (1914).

<sup>5</sup> Diodor, I, 75.

<sup>6</sup> A se vedea mai ales N. Davies, *The Tomb of Rekh-mi-rê at Thebes*, New York, 2 volumes, 1943; R.O. Faulkner, *The Installation of the Vizier*, JEA, XLI (1955), p. 18-29.

<sup>7</sup> W. Helck, *Das Dekret des Königs Horemheb*, ZÄS, LXXX, 2 (1955), p. 109-136.

<sup>8</sup> G. Mattha, *A Preliminary Report on the Legal Code of Hermopolis West*, (Bulletin de l'Institut d'Égypte, XXIII, 1940-1941), p. 297-312; V. Arangio-Ruiz, *La codification dans l'Égypte ancienne*, Journal of Juristic Papyrology, XI-XII (1957-1958), Warszawa, 1958. A se vedea și G. Mattha, *The Demotic Legal Code of Hermopolis West*, Bibliothèque d'étude, XLV, Le Caire, 1975.

În general, ceea ce știm despre dreptul egiptean se bazează pe documente referitoare la practică, rare în epoca antică<sup>9</sup>, numeroase abia în papirusurile demotice<sup>10</sup>, pe povestiri (sau reprezentări simbolice) despre viața socială și pe cărți moralizatoare, din care se pot degaja anumite aspecte ale vieții juridice. Sursele cu adevărat juridice fiind rare, celelalte neavând destulă precizie, mai ales atunci când trebuie deduse regulile de drept, cu greu se poate spera reconstituirea dreptului egiptean, dar se poate încerca definirea trăsăturilor generale în perioadele respective.



### Egiptul în perioada arhaică (dinastiile I-II, 3000-2778)

Conform tradiției, Menes, întemeietorul primei dinastii, a unit sub sceptrul său Egiptul de Sus și Egiptul de Jos, în timp ce conjuncția religioasă a cultelor lui Horus și Seth întărea această operă politică. Mult timp, dualitatea administrativă a țării va aminti de cele două regate, iar titlurile, simbolurile și atributele regale (de exemplu, *pschentul* faraonului care combină cele două coroane) o vor face o dată în plus.

Primele două dinastii thinite (aprox. 3000-2778) marchează începutul unei monarhii unitare, centralizate și de drept divin, în timpul căreia autonomia urbană este redusă<sup>11</sup>, iar individul este în serviciul grupului.

Faraonul trebuie să asigure ordinea, pacea și prosperitatea țării. Conform unei concepții des întâlnite la popoarele antice, rodnicia ogoarelor, victoriile în războaie și fericirea poporului depind de alegerea unui principe destoinic.

Sub primele două dinastii, faraonul este întruchiparea zeului Horus, al cărui nume îl și poartă. Pe acest nume se sprijină caracterul său divin și legitimitatea puterii<sup>12</sup>. Fiind zeu, „Lumina de Sus” îi inspiră dreptul. În consecință, legea nu apare ca arbitrară în voința regală. Ea trebuie să fie conformă Dreptății și Adevărului (zeița Maat), iar tradiția atribuia primele legi zeilor Ra, Osiris sau Thot<sup>13</sup>.

Dacă îi dăm crezare lui Diodor, Menes a adus legile din Egiptul de Jos în Egiptul de Sus<sup>14</sup>. Este sigur că Menes și urmașii lui au unificat dreptul, extinzând în toată țara regimul funcționarist al vechilor regi din Buto.

<sup>9</sup> J. Pirenne și B. Van de Walle, *Documents juridiques égyptiens*, I, AHDO, I (1937); J. Pirenne și M. Malinine, *Documents juridiques égyptiens*, II, AHDO, V (1950-1951), p. 11-91; J. Pirenne și M. Stracmans, *La portée historique et juridique de la stèle de Karnak datée du règne de Souadj-en-Ra*, AHDO/RIDA, II (1953), p. 25-44.

<sup>10</sup> Totuși destul de rare în secolele VII și VI.

<sup>11</sup> J. Pirenne, *Les institutions urbaines dans l'ancienne Egypte*, Recueils de la Société Jean Bodin, VI, La Ville (Bruxelles, 1954), p. 27-32.

<sup>12</sup> K.H. Bernhardt, *Altorientalische Königsideologie*, Leiden, 1961, p. 74-110. Cf. rapoartele lui Jacques Pirenne și Philippe Derchain în *Le Pouvoir et le Sacré*, Bruxelles, 1962; G. Posener (*De la divinité du pharaon*, Paris, 1960) își exprimă rezervele, în sensul că faraonul este și om.

<sup>13</sup> H. Jacobsohn, *Die dogmatische Stellung des Königs in der Theologie des alten Ägyptens*, Hamburg, New York, 1939; J. Pirenne, *La loi et les décrets royaux en Egypte sous l'Ancien Empire*, RIDA, IV, 1957; V. Polaček, *Zur Frage des altägyptischen Rechts- und Gerechtigkeitsgedankens*, Journal of Juristic Papyrology, XIII, p. 243-268.

<sup>14</sup> Diodor, I, 94.

Dar funcțiile faraonului cer prezența unor ajutoare. Palatul regal este „Casa cea Mare” (în egipteană, *per aâ*, de la care derivă și cuvântul *faraon*), unde se strâng consilierii și funcționarii centrali.

Faraonul guvernează țara împreună cu cancelarul său. Este asistat de vechiul consiliu al marilor zece din Sud, deveniți funcționari, care conduc departamentele lucrărilor publice, finanțelor, administrației militare, domeniilor și apelor.

Impozitele joacă un rol primordial în monarhia faraonică. Recensământul „aurului și ogoarelor” care, în timpul celei de-a II-a dinastii, se extinde la nivelul întregii țări servește drept fundament pentru sistemul fiscal al cărui principiu este impozitarea veniturilor populației.

Arhivele păstrează acte de mutații funciare rezultate din donații sau transferuri oneroase. Fiecare lot de pământ este descris cu toate detaliile necesare. Copia autentică predată celui interesat („înscrisul regal”) îi consfințește dreptul.

Populația nu este grupată pe familii sau triburi. Începând din această perioadă, repartitia este teritorială. Țara este împărțită în 42 de circumscripții teritoriale – „nome”, după denumirea grecească. Este posibil ca ele să fi fost, înainte de unificarea Egiptului, centre politice și religioase. Erau conduse de funcționari (*nomarhi*, tot conform denumirii grecești) însărcinați în special cu întreținerea canalelor, recensământul populației și administrarea justiției.

Din epoca predinastică, Delta avea multe orașe active și prospere, în timp ce Egiptul de Sus trăia dintr-o economie esențialmente rurală. Sub Vechiul Imperiu, în numele Egiptului de Mijloc sunt înființate așezări omenești, administrate de un „conducător al orașelor noi”. Unele dintre acestea vor primi, la sfârșitul Vechiului Imperiu, imunități<sup>15</sup>.



### Egiptul sub Vechiul Imperiu (dinastiile III-VI, 2778-2263)

A III-a dinastie (2778-2723) inaugurează perioada care a urmat monarhiei centralizate egiptene. Întreaga putere îi aparține faraonului, fiul lui Horus. Niciun nobil nu mai este părtaș al autorității lui. Și totuși faraonul guvernează țara cu ajutorul funcționarilor. Administrația civilă este riguros separată de armată și de religie, ceea ce îi conferă statului caracter civil și laic.

Guvernarea egipteană are o structură complexă. În frunte se află regele, *nisut biti*, al cărui titlu amintește de cele două vechi regate, cel din sud (*nisut* – al trestiei) și cel din nord (*biti* – al albinei). Imediat după el, este vizirul, *tjati*, un fel de prim-ministru, șef al întregii administrații și președinte al curții supreme de justiție. Vizirul are și titlul de cancelar (*sedjauti biti*, cancelar al regelui din Nord), titlu care vine din vremea regatului predinastic Buto. Cancelarul trebuie să-și pună sigiliul pe toate actele oficiale emise de rege.

Urmează „marii zece din Sud”, *ur medj ahema*, titlu provenind din regatul Egiptului de Sus, sau Nekhen, unde aceștia formau, după câte se pare, un colegiu al marilor nobili. Sub a V-a dinastie, ei au cele mai înalte titluri din administrație,

<sup>15</sup> G. Dykmans, *Histoire économique et sociale de l'ancienne Egypte*, III, p. 161-166.

conduc diverse departamente ale administrației și judecă la curtea supremă de justiție.

Administrația statului este împărțită în mai multe departamente:

I. Mai întâi, „casa regelui”, *per nisut*, care cuprinde patru servicii:

1. cancelaria, *per a nisut*, sau „casa documentelor regale”, care asigură serviciul corespondenței regale, stabilește legătura dintre diferite departamente etc.;
2. casa înregistrărilor, *per kher knetem*, sau „casa sigiliilor”, care are sarcina să legalizeze, prin înregistrare, actele oficiale sau private;
3. casa arhivei sau a actelor, *per a*, care cuprinde și serviciul de cadastru și de stare civilă (numit „casa cărților”, *per medjat*), însărcinat cu transcrierea, în registre ad hoc, a tuturor actelor de stare civilă și de mutații de bunuri;
4. „casa dărilor”, *per heri udjeb*, în care sunt cuprinse două servicii, unul însărcinat cu impozitele la care era supusă populația urbană, iar celălalt pentru populația rurală.

II. Departamentul cultului regal (*per desher*, „casa roșie”), care administrează acest cult și mai ales domeniile și viile ale căror produse erau destinate ofrandelor.

III. Departamentul finanțelor, numit „casa albă” sau „casa argintului”, *per hedj*, însărcinat cu strângerea impozitului, sub diferitele sale forme, cuprinde:

1. serviciul de finanțe propriu-zis, *per hedj*;
2. casa aurului, *per neb*;
3. serviciul hambarelor, *shenuti*;
4. serviciul proviziilor, *iset djefa*.

IV. Departamentul lucrărilor pentru rege, *kat nebet n nisut*, a cărui misiune de bază este de a organiza mâna de lucru și de a furniza materialele necesare construcțiilor înălțate de rege.

V. Departamentul domeniilor, *ahet*, gestionează exploatarea rațională a domeniului regal.

VI. Departamentul apelor, *het nu*, are ca atribuții întreținerea canalelor de irigații, amenajarea rezervoarelor de apă, înregistrarea revărsărilor Nilului etc.

VII. Departamentul armatei, *per aha*, sau „casa armelor” care asigură înarmarea, instrucția și aprovizionarea armatei cuprinde două servicii: serviciul lucrărilor militare, sub autoritatea șefului tuturor lucrărilor regale, *imira kat nebet n nisut*, și serviciul construcțiilor navale, sub autoritatea constructorului flotei, *medeh depet*.

Mulți membri ai curții exercită funcții înalte în administrația centrală. Și chiar vizirul, cancelarul, „cei zece mari din Sud” exercită, în general, funcții aulice, cel puțin cu titlu onorific.

Administrarea justiției formează un serviciu special, fără să constituie o putere separată.



**Stelă cu hieroglife din Serapeumul de la Memphis nr. 98**

(vechile numere: IM 2692; RC 2603; N 421/☒; 98; R 441)

(M. Malinine, G. Posener și J. Vercoutter, *Catalogue des stèles du Sérapéum de Memphis*, I, Paris, Imprimerie Nationale, 1968, planșa XXVIII, 98)



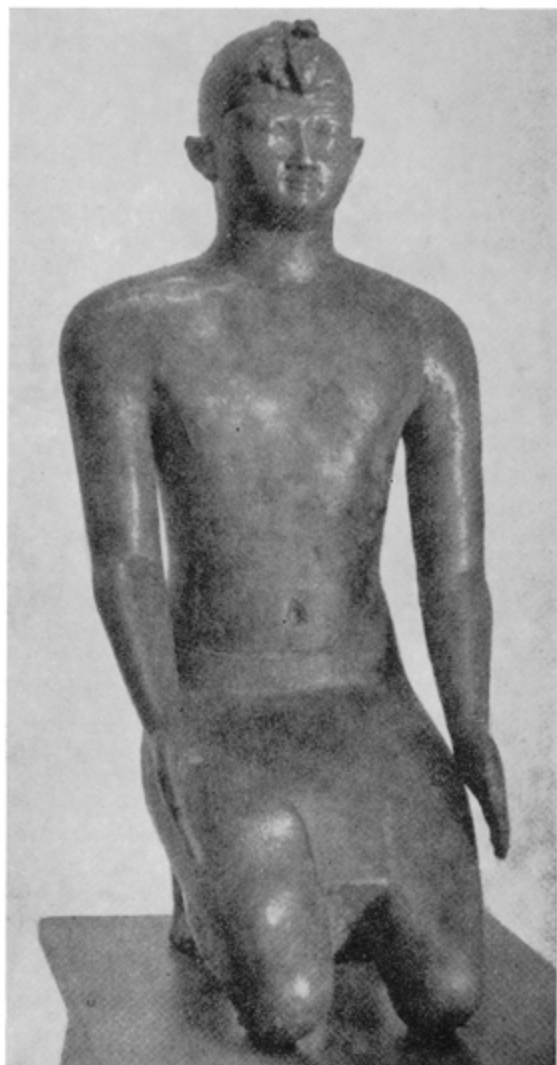
**Stela donației lui Tefnakht din Muzeul de la Atena**

(J. Capart, *Recueil des Monuments Egyptiens*, deuxième série, Bruxelles, 1905, planșa XCII)



### Vasul lui Bocchoris

(E. Schiaparelli, *Di un vaso fenicio rinvenuto in una tomba della necropoli di Tarquinii*, „Monumenti Antichi pubblicati per cura della Reale Accademia dei Lincei“, vol. VIII, Roma, 1898, planşa II)



**Bronz reprezentând un faraon, probabil Bocchoris**

(colecția G. Tano, Cairo)

(J.M.A. Janssen, *Over farao Bocchoris*, „Varia Historica” aangeboden aan Professor Doctor A.W. Byvanck, Assen, Van Gorcum, 1954, figura 2)



**Stelă cu hieroglifice din Serapeumul de la Memphis nr. 107**

(vechile numere: IM 2673; RC 2584; N 421/61(?); 90; R 435)

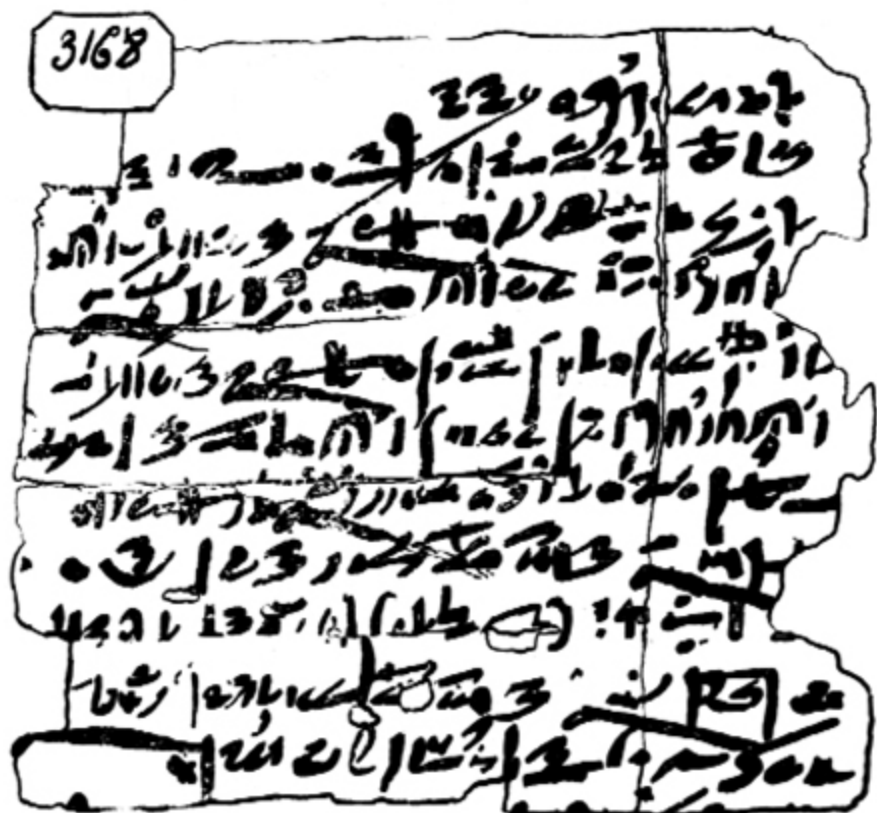
(M. Malinine, G. Posener și J. Vercoutter, *Catalogue des stèles du Sérapéum de Memphis*, I, Paris, Imprimerie Nationale, 1968, planșa XXX, 107)



**Stelă cu hieroglifice din Serapeumul de la Memphis nr. 109**

(vechile numere: IM 5948; N 421/107; 118; R 451)

(M. Malinine, G. Posener și J. Vercoutter, *Catalogue des stèles du Sérapéum de Memphis*, I, Paris, Imprimerie Nationale, 1968, planșa XXXI, 109)



Papirusul 3168 Luvru

(E. Revillout, *Quelques textes démotiques archaïques*, avec fac-similés exécutés par E. Boudier, Paris, 1895)

Papirusul British Museum



Nr. 10113, recto 1



Nr. 10113, recto 2

(N. Reich, *Papyri Juristischen Inhalts*, Denkschriften Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 55. Band, 3. Abhandlung, Wien, 1914, planşa I)

